

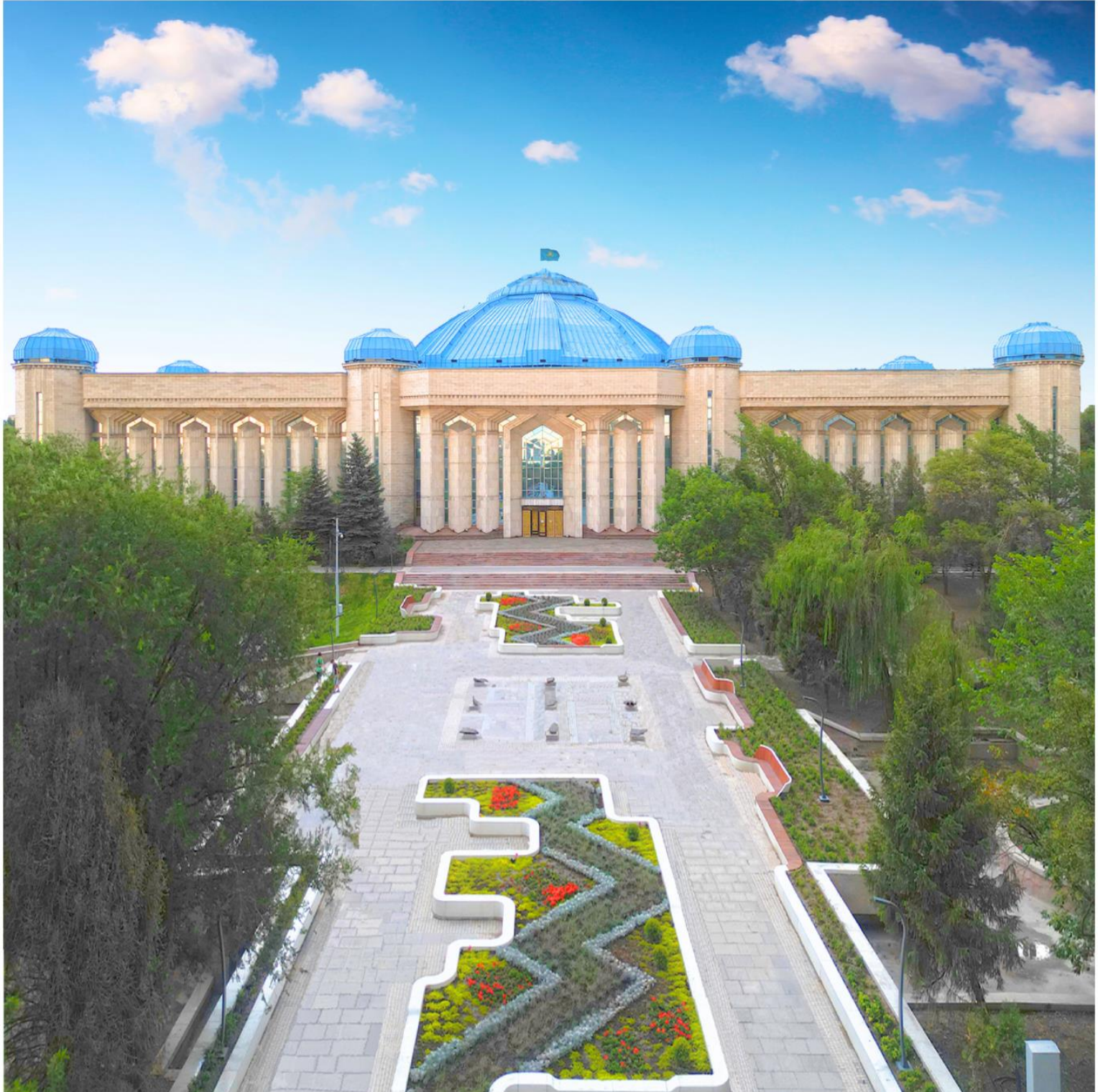
ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

1(9)2025

НАУРЫЗ – ЖЫЛДЫҢ ҰЛЫ МЕЙРАМЫ

Р.Н. Шойбеков

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі
(Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада наурыз мейрамының шығу негізі қазақ халқының тіршілік қамы мен шаруашылығын ұйымдастыру жағдайымен байланысты қарастырылады, наурызға қатысты салт-дәстүрлерге сипаттама беріледі. Наурыз мейрамының күн мен түнің теңелуіне негізделгені баяндалады. *Наурыз* атауының қазақ танымындағы ұғым-түсінігі ашылады.

Наурыз мейрамына қатысты салт-дәстүрлердің, ырым-жоралғылардың, наным-сенімдердің жергілікті ерекшеліктері, олардың бәрі тұтас келгенде бүкіл табиғатқа құрметпен қарау, онымен бірлікте өмір сүру, жаңару, өсіп-өркендеу идеясымен байланысты пайда болғандығы айқындалады.

Наурыз мейрамының адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуде, этикалық нормаларды нығайтуда ғасырлар сынынан өткен ата-баба жолын ұстануда, елдің тұтастығы мен ынтымақ-бірлігін сақтауда атқарған қызметі ашып көрсетілгені. Зерттеу жұмысы Наурыз – жылдың ұлы мейрамын талдауға бағытталған. Осы тақырыпты зерттеу барысында қазақ ақын-жазушыларының еңбектеріндегі Наурыз мейрамы туралы берілген мәліметтер бір жүйеге келтіріліп, талданды. Бұл-қазақ халқы үшін де, өзге көшпелі өмір сүрген түркі халықтары үшін де ортақ мейрам. Бұл зерттеу, әсіресе, бүгінгі жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды сақтауға, дамытуға септігін тигізери сөзсіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Автор мақалада Наурыз мейрамының көшпелілер тарихында орын алатын маңыздылығын талдай келіп, төрт түлік малдың төлдеуіне қатысты берілген мәліметтерді жүйелеу, ұқсастығына қарай топтастыру және саралау сияқты әдістерді қолданды. Нәтижесінде қойылған мақсатқа жету үшін Наурыз мейрамына қатысты материалдарды жан-жақты зерделеу мақаланың мазмұнын ашуға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: экологиялық тепе-теңдік, Ұлыстың ұлы күні, жыл басы, антропоцентристік таным, символ, Наурыздама, ел жақсылары.

Сілтеме үшін: Шойбеков Р.Н. Наурыз – жылдың ұлы мейрамы // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 40-50 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.04

НАУРЫЗ – ВЕЛИКИЙ ПРАЗДНИК ГОДА

Р.Н. Шойбеков

Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются истоки праздника Наурыз в связи с организацией жизнедеятельности и хозяйства казахского народа, описываются обычаи и традиции, связанные с Наурызом. Объясняется, что праздник Наурыз основан на равноденствии. Раскрывается понятие и значение названия Наурыз в казахском фольклоре.

Выявлены локальные особенности традиций, обрядов и верований, связанных с праздником Наурыз, которые в целом возникли в связи с идеей уважения всей природы, жизни в единстве с ней, обновления и роста.

Подчеркивается роль праздника Наурыз в регулировании взаимоотношений между людьми, укреплении этических норм, следовании многовековому укладу наших предков, сохранении целостности и единства страны. Целью исследования является анализ великого праздника года – Наурыз. В ходе исследования данной темы были обобщены и проанализированы сведения, представленные о празднике Наурыз в произведениях

казахских поэтов-писателей. Это общий праздник как казахского, так и других кочевых тюркских народов. Данное исследование, несомненно, поможет сохранить и развить национальные ценности, особенно среди современного молодого поколения.

Материалы и методы исследования. В статье автор проанализировал значение праздника Наурыз в истории кочевников, используя такие методы, как систематизация, группировка и классификация предоставленных сведений об отелах скота. В результате комплексного изучения материалов, связанных с праздником Наурыз, удалось раскрыть содержание статьи для достижения поставленной цели.

Ключевые слова: экологическое равновесие, великий день нации, начало года, антропоцентрические понятие, символ, Наурыздама, знатные люди.

Для цитирования: Шойбеков Р.Н. Наурыз – великий праздник года // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 40-50. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.04

NAURYZ IS THE GREAT HOLIDAY OF THE YEAR

R.N. Shoibekov

Senior employee of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The article examines the origins of the Nauryz holiday in connection with the organization of life and economy of the Kazakh people, describes the customs and traditions associated with Nauryz. It explains that the Nauryz holiday is based on the equinox. The concept and meaning of the name Nauryz in Kazakh folklore are revealed.

The local features of traditions, rituals and beliefs associated with the Nauryz holiday are revealed, which in general arose in connection with the idea of respect for all nature, life in unity with it, renewal and growth.

The role of the Nauryz holiday in regulating relationships between people, strengthening ethical standards, following the centuries-old way of life of our ancestors, preserving the integrity and unity of the country is emphasized. The purpose of the study is to analyze the great holiday of the year - Nauryz. In the course of studying this topic, information presented about the Nauryz holiday in the works of Kazakh poets and writers was summarized and analyzed. This is a common holiday for both Kazakh and other nomadic Turkic peoples. This study will undoubtedly help preserve and develop national values, especially among today's young generation.

Materials and methods of research. In the article, the author analyzed the significance of the Nauryz holiday in the history of nomads, using such methods as systematization, grouping and classification of the provided information on cattle calving. As a result of a comprehensive study of materials related to the Nauryz holiday, it was possible to reveal the content of the article to achieve the stated goal.

Keywords: ecological balance, great day of the nation, beginning of the year, anthropocentric concept, symbol, Nauryzdam, noble people.

For citation: Shoibekov R.N. Nauryz is the great holiday of the year // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 40-50. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.04

Кіріспе. Наурыз мейрамы уақыт пен кеңістіктегі ұлы табиғи өзгеріспен, күн мен түннің жазғытұрымғы (көктемгі) теңесумен, жаңғырып-жаңарумен байланысты қалыптасқан.

Ол қазіргі күнтізбе бойынша 22 наурызға, ал Батыс Қазақстан мен Түркіменстан қазақтарында 14 наурызға сәйкес келеді.

Наурыз мейрамының шығу негізі уақыт пен кеңістік аясында өмір сүретін халықтың тіршілікқамы, күнделікті тұрмыс жағдайы, маусымдық шаруашылықты ұйымдастыру жағдайымен байланысты.

«Жалпы алғанда, оның шығуы табиғатта болып жататын көптеген тепе-теңдік орнаған жағдайлармен байланысты. Бұл жағынан алғанда, «наурыз» ұғымы қазіргі кездегі жаратылыстану ғылымында көбірек айтылатын табиғи тепе-теңдік (кейде оны экологиялық тепе-теңдік деп те атайды) деген ұғымдармен сабақтасып жатады. Наурыз күні жақсылық пен жамандықтың, күн мен түннің, суық пен жылылық, қайрымдылық пен қатыгездіктің, қыс пен жаздың бір-бірімен тартылысының күні деп есептелінген, алдағы уақыт табиғатқа да және адам баласының өзіне де құт-береке, ырыс-қазына, яғни жалпы жақсылық атаулының кеңінен орын ала бастаған күні деп ұйғарылады. Сондықтан бұл күнді халқымыз көбіне Ұлыстың ұлы күні деп атайды» [Сәтімбекұлы, Ережепова, Унасбаева, 2002].

Нәтижелер мен таалқылау. Наурыз, біріншіден, қазақ танымында жаңа жылдың, 3 ай көктемнің бірінші айының, қазіргі қолданыстағы күнтізбеде үшінші айдың (март) атауы. Тілімізде бір тектес заттардың, құбылыстың алғашқысын (біріншісін) «басы» деп атайтыны тәрізді 22 наурызды *жыл басы* деп атайды.

Екіншіден, наурыз – жаңа жыл; жаңа жылдың тойланатын алғашқы күні. «Наурыз – қазақ халқының ежелгі заманан бері наурыздың 22-сін (ескіше 9-ын) жыл басы деп тойлап келе жатқан айтулы мейрамы. Жылдың бас айындағы бұл мейрам күн мен түннің теңелуіне негізделген. Қыс қаһары қайтып, көктемнің келуі, табиғатың тіріліп, жаңаруымен шендестіріліп, малдың төлдеуі және тіршілік науқанының басталуын баяғы заманнан *Ұлыстың ұлы күні* деп те атаған.

Ұлыстың ұлы күні – Наурыз мерекесімен байланысты іргелі ұғымдардың бірі. *Ұлыстың ұлы күні* деген сөз орамындағы *Ұлы күн* – жылдың бас күні (бірінші күні - ред.). Ең абзал, ең мәртебелі болып танылғандықтан қазақтар *Ұлы күн* деп атаған. Ал, ұлыс сөзі – «жұрт», «ел», «халық» деген ұғымдардың жиынтық атауы. *Ұлыс оң болсын* дегендегі *ұлыс* осы айтылған мағынаны білдіреді. Қысқасы, сөз бір-бірімен байланысып, тіркесіп барып «Наурыз мейрамы» дегенге саяады. Ал иран жұртынан наурыз («жаңа күн») атауы кіргенге дейін байырғы баба тілінде бұл мейрам *Ұлыс күн* деп аталған» [Уәли, 2023].

Табиғаттың жаңғыруы.

Ескі түркі жазба ескерткіштерінде наурызға қатысы «Жаңа жылды наурыз білдіреді» (Ө. Науаи) деген сөз сақталған [Құрышжанов, 2001: 189].

Наурыз – көктемнің алғашқы айы. Көктем үш айдан (наурыз, сәуір, мамыр) тұрады. Үш айды жинақтап тоқсан дейді. Бір жылда 4 тоқсан болады: олар *көктем, жаз, күз, қыс* деп маусым атымен аталады және олардың *қыс тоқсан, жас тоқсан, жаз тоқсан, күз тоқсан* дейді. *Тоқсан* дейтіні: әрбір маусымда немесе тоқсанда 3 ай болады, оны тәулікпен есептегенде 90 күн болады. *Тоқсан* сөзі осыдан шыққан. Ертеде көктемді *жазғытұры, жазғытұрым, жас тоқсан* деп атаған. Қысты ертеде *желді тоқсан* деген. Қазір ол өзгеріске ұшырап *желтоқсан* түрінде қыс айларының бір атауы ретінде қолданылып жүр.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың бір топ өлеңдері табиғат лирикасына арналған. Солардың бірі – «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» деп басталатын өлеңінде жазғытұры (көктемде) жердің сызы (суық) кеткен соң:

- кара жерге жан бітетіні,
- гүл – бәйшешек шығып, жер бетінің құлпыратыны,
- жыл құстары келіп, қырда торғай, сайда бұлбұл сайрайтыны,
- диқандардың жер жырттып егін егетіні,
- мал төлдеп, шаруаның бір малы екеу болатыны,
- ағарғанның көбейіп, адамдардың көңілі өсетіні,
- кара тастан басқасының бәрінің жадырайтыны,
- күннің тіке түскен сәулесінен, лебінен жер толықсып бусанып, тотықұстай түрленетіні тәрізді жаңғырып, жаңарулар шынайы суреттеледі.

Көк пен жер арасындағы әр жылы қайталанатын бұндай ғажайып құбылыстар «Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынысты» деп күн мен жер антропоцентристік таным бойынша

адам түрінде кейіптеліп, Күн (көк) тәңірі - «ер адам», Жер Тәңірі – «әйел» бейнесінде алынып екеуі қауышады. Көк Тәңірі Жер тәңірін оятып, тіршілік нәрін дарытқанда жер толықсып, түрленеді [Құнанбаев, 1968: 143]. «Көктен жаудырсын, жерден өндірсін» тәрізді бата-тілек осындай көне танымен байланысты қалыптасқан.

Көктемнің бірінші айы наурыздың белгілерін таратып айтқанда қар кеттіп, жер жібірген соң бәйшешек (ерте көктемде, қар толық кетпей жатып-ақ гүлдейді) шығады. *Бәйшешек* атауы «жаңа жылдың белгісіндей болып көрінетін «бірінші, алғашқы гүл» деген мағынаны білдіреді. Бұндай гүлді жергілікті тұрғындар *наурызшешек, наурызгүл, наурызек* дейді.

Қазақ даласын мекендейтін кейбір құстар күз түсіп, күн суыта бастағанда жылы жаққа ұшып кетіп, көктем шыға қайтып оралады. Жыл сайын наурызда жылы жақтан ұшып келіп, жұмыртқалап балапан өргізіп, күзге қарай келген жеріне қайтып кететін қосмекенді құстарды *жыл құстары* деп атайды.

Қараторғай, жылқышы, қарлығаш, ұзақ, тырна, көкек, ләйлек, дегелек, аққу тәрізді жыл құстарының ішінде біреуі наурызек, нәурызек деп аталады. Ел ішінде оны *наурыз торғай, наурыzkөк, наурыз құс, көкқұс* деп атай береді. Кішкене ғана бұл құс өзге құстардан бұрын қар ери бастағанда-ақ ұшып келеді. Наурызек келген соң-ақ күн суығы қайта бастайды. Ел-жұрт оның келуін жаздың белгісіне санап, күтіп жүреді. Адамдар наурызекті алғаш көргенде: «Наурыzkөгім, келдің бе?» деп шақырып, жем шашады. «Наурызек, қайтып келдің бе, анаңның көзі жазылды ма?» деп сұраған. Қазақтар оны бақыт құсына жатқызады [Әлімбаев, Уәли, 2017: 505].

Қазақтың мұзбалақ ақыны Мұқағали Мақатаевтың өлеңдерінде жыл құсына байланысты көпшілікке таныс емес *нау құс* деген сөз кездеседі:

Қарлығашым, келдің бе, қаршығадан саумысың,

Аман-есен жеттің бе, айыр құйрық нау құсым.

Оралдың ба тағы да өзің өскен ұяға.

Оралдың ба, сүйіктім, екеуің де бармысың.

Қарлығашым, бұл қалай, қайда кеткен серігің?

Зияны жоқ зиялым, өкпелетті сені кім? – деп сыңарын жоғалтқан қарлығаш туралы айтқанда, *нау құсым* деген атауды «жыл құсы» деген мағынада қолданған [Раушанов, 2007: 32].

Ертеде адамдар жыл құсының келуін түнде ұшқан қанатының суылын естігенде, күндіз өзін көргенде жаңа жылдың белгісі, жаңалық деп қабылдаған. Жыл құсын көргенде онымен адамша тілдесіп, аман-саулық сұрасқан. Амандасу «Самалық! Самалық! деп басталып, яғни «Самалық! Самалық! Көкқұс көзін ашты ма, Аяғын жерге басты ма? Самалық! Самалық! Самарқанның көк тасы Жібіді ме, көрдің бе? Қап тауының көкқсы Жүгірді ме, көрдің бе? Самалық! Самалық!» дейді.

Жаңа жыл – Наурызда келетін кішкене ғана торғайдың *наурызек, наурыzkөк* тәрізді жаңалықпен (*нау-жаңа; руз-күн*) байланысты аталатыны тәрізді ертеде жыл құсының жалпылама атауы ретінде самалық деген сөз қолданылған, ол бұрінде ұмыт болған «жаңалық» мағынасындағы көне атау болған тәрізді. Қырғыз тілінде *самалық* «жаңа», «жаңалық», «алғашқы», «бірінші», «бастама» мағыналарында қолданылады.

Осы күнге дейін оңтүстікте жергілікті диқандар енді піскен әңгелекті, қауынды *жаңалық* деп атайды. Олай болса, *самалық* қазіргі қолданылып жүрген *жаңалық* сөзінің байырғы нұсқасы болуы мүмкін. Бұл құбылыс жақсы хабар, жаңалықты жеткізгенде сөзін алыстан айқайлап: «Сүйінші! Сүйінші!» – деп бастайтыны тәрізді қалыптасқан сөз үлгісі болса керек.

Самалыққа байланысты деректер көп кездеспейді. Қазақтың ескі сөздерін жадында жақсы сақтаған ғалым Сейітбек Нұханов *самалық* туралы мынадай этномәдени дерек берген.

«Біздің бала кезімізде, көктем қарсаңында жыл құсы келе бастағанда үлкендер балаларға далаға шығып, жыл құсынан Самалық! Самалық! Көзі жоқ көкала құстың дені сау ма?, - деп сұраңдар,» — деуші еді... Ертеде сол құс біздің Торғай өңіріне жылы жақтан ұшып келіп жұмыртқалап, балапанын өсіріп, өргізіп, күзде өзі келген жылы жағына қайтадан ұшып кетеді екен. Кейінгі замандарда көкала құс қартайып, көзінен айырылып, ұша алмайтын халге жетеді. Күзде егін жинайтын кезде құстар жылы жаққа қайтқанда ауыл үстінен түні бойы тізбек-тізбек болып қанаттары сусылдап, әдемі бір сыңғырлаған әуенмен үздіксіз ұшып өтіп жатады. Осы кезде балалар далаға шығып, «Көзі жоқ көкала құсқа сәлем айт» деп айқайлауға тиіс болатын. Өйткені елден оралаған құстардан көзі жоқ көкала құс: «Ел-жұртым мені сұрады ма?, - деп сұрайтын көрінеді. Егер олар: «Ел-жұртыңыз сізді сұрап жатыр», - десе, көзі жоқ көкала құс күр-дүр сілкініп, марқайып, бір жасап қалады екен»... Бұл құнды деректі кезінде жазып алған қазақтың белгілі тілші-ғалымы Ербол Жанпейісов: «... қазақ тіліндегі, яғни Мағжан өлеңіндегі, «Алпамыс» жырындағы самалық сөзі жалпы жанды-жансыз табиғат жаратындыларының жаңаруымен, жаңғыртуымен, түлеуімен, өсіп-өңделуімен, өркен жаюымен, жаңарумен, жаңалықпен байланысты мағына білдіреді деуге болады» деп тұжырымдайды [Жанпейісов, 2018: 275-276, 279].

Наурызда ара-тұра жауған қарды *ақша қар* дейді. Ол көп жатпайды, тез еріп кетеді.

Бұндай қарды жыл құстарымен байланыстырып *құс қанаты*, *наурызек қары*, *тырна қары*, *дегелек қары*, *көкқарғаның қары*, *көкқарғаның суығы* деп атайды. Ал көкқарғаның қары немесе суығы жазғытұрымдағы ең соңғы суық деп саналады. Ол суық сәуір айының екінші жартысында болады. Оңтүстік аймақта көкқарғаның суығы өтпей қой қырымы басталмайды [Өмірәлиев, 1977: 634-635].

«Қардың басын қар алар» деген мақал наурыз бен одан кейінгі айда анда-санда жауған қармен байланысты қалыптасса керек.

Құсқанаты наурыздың соңғы аптасына (26-28 наурызға) сәйкес келеді. Атау «құстың қанатымен ілесіп келген қар» деген ұғымды білдіреді.

Жыл құстарының келуі – көктемнің басталғанының символы. Наурыз айын, көктемді, одан кейінгі жаз маусымын жыл құстарына қарап анықтау арқасында «қарлығаш – көктем нышаны», «Дегелек келді, жаз келді», «Дегелек келді, кемпір шешем қыз болды», «Қарға қарқылдаса қысты шақырады, қаз қаңқылдаса жазды шақырады», «Шағала келмей жаз болмас», «Қаз келсе, жаз келер; Қарға келсе қатқақ болар», «Дегелек келсе жаз болар, бала-шаға мәз болар», «Шағала келмей жаз болмас, шаңқан келмей боз болмас» тәрізді мақал мәтелдер қалыптасқан.

Қоғамның жаңғыруы.

Жыл құстары келіп жатқан көктемнің алғашқы айы – наурызда малшы қауым мен диқандардың қарбалас шағы басталады. Наурыздың ортасынан мал жаппай төлдей бастайды. Оны *төл төгіні* деп атайды «Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу» (Абай) болып, қой қоздату науқаны - сақпан басталады. Сақпан науқанында топырлап туып жатқан қозыларды күтуге келген сақпаншылар жаңа туған қозылардың аузын үрлеп, аяғын сырып, шаранасынан ажыратып, жылы орынға орналастырады, енесіне табыстырып ауыздандырады, қорадан алыстау жерде өріске, жаңа туған қозыларды суықтан аман алып қалу үшін кереғапқа салып, ауылға, үйге әкеледі. Төрт түліктің наурыз айында туған төлін *төлбасы* деп қастерлеп, оны басқаға сыйламаған, сатпаған. Төл төгіні кезінде қонаққа мал соймаған, сыйламаған. Өйткені осындай науқан кезінде пышақ қандап қан шығару өсіп-өркендеу идеясына қайшы келеді.

«Төлсіз тұяқ өспейді», «Түлік төлден өседі» тәрізді мақалдар осындай кезде шаруаның мал басына ерекше күтім жасайтынына байланысты туған.

Ұлан-байтақ қазақ жерінің әртүрлі өңір-аймақтарына көктем әр кезде келеді. Оңтүстік аудандарда «Киіз үйге күн сәулесі түсті – егіншіден тыныштық кетті» деген сөз де, Сырдария бойындағы қазақтар «Үйге үт кірді, егіншіге құт кірді» дегенде жер

жыртудың, дән себудің басталатынын айтқан. Үт деп 19 ақпан – 20 наурыз айларына сәйкес келетін, балық шоқжұлдызында орналасқан Үт айы мезгілін айтқан [Кармышева, 2005: 102].

Оңтүстік өңірдің біраз аудандарында жер жырту жаңа жыл – Наурыз күндерімен сәйкес келіп отырғандықтан, жер айдауға диқандар Наурыз мейрамын өткізіп барып кіріскен. Ал, кейбір жылдары көктем ерте келгендіктен егіншілер наурыз мейрамына дейін жерді жырттып болып, арықтарды тазартуға кіріскен, «бұндай жағдайда наурыз көжені жұмыс басына әкеліп жұмыскерлерге ерекше бір ілтипатпен ұсынған» [Кармышева, 2005: 101a].

Наурыз мейрамына дейінгі немесе одан кейінгі күндерде жер жырту күнін ақсақалдар белгілеп, сәтті күндердің бірін (сәрсенбі, сенбі, жексенбі) таңдаған.

Ол үшін жұмыс басталатын күні қадірлі ақсақалдардың бірінің үйінде үлкен тайқазанда жеті түрлі дәмнен *қоскөже* деп аталатын тамақ пісіріліп, оған бүкіл ауыл адамдары шақырылып, дәм татқан. Көженің *қоскөже* деген атауы соқаға қос өгіздің жегілуіне байланысты қалыптасқан. Кейде қоскөжені жұмыс басына әкеліп, сол жерде таратып берген. Наурыз айының ішінде жер жырту науқанына орай дайындалған көжені ішіп болған соң Диқан бабаның аруағына арнап құран оқып, « Диқан баба, қолдай гөр» деп жалбарынған. Қысқасы, *қос көже* – Диқан бабаның аруағына арнап дайындалатын көже, сондықтан оны *құдайы көже* деп атаған. Ауқаттылар бұндай кезде, деректер бойынша, құрбандыққа еркек мал (аталығы) шалған. Ет асылып, құрбандық малдың басы құрметті ақсақалға тартылған. Көженің наурыз айының бойында және 7 түрлі дәмнен дайындалуына байланысты егіншілер оны *наурызкөже* деп атаған. Алайда ол – жаңа жыл, жаңа күн құрметіне, ұлыстың ең қастерлі ұлы күніне емес, егіншілік кәсібіне байланысты қалыптасқан дәстүрлі тағам [Кармышева, 2005: 100-103ә].

Наурыз көже – Наурыз мейрамына, ұлыстың ұлы күніне арналып, жылына бір рет әрбір отбасында дайындалатын көже. Ұлыстың ұлы күнін тойлауға наурыз айындағы күн мен түннің теңелуі негіз етіп алынған, яғни халық астрономдары – есепшілердің есебі бойынша осы жазғытұрымғы теңелу табиғи белгі болып орныққан. Бұл теңелу, табиғаттағы тепе-теңдік кең байтақ қазақ жерінің тропикалық тұсында 22 наурызға тура келеді [Кармышева, 2005: 165б].

Наурыз айының 22-сінде «күн мен түн теңеледі, жұлдыздар теңеседі, яғни Сүмбіле, Үшарқар-Таразы, Үркер және Сұлусары бір түзудің бойында батыс көкжиекке қатар тізіле сап түзеді. Есепшілер аталмыш жұлдыздардың қатар түзуімен күн мен түннің теңелуін байқаған. Жаңа күннің жарығы мен жылуы қытымыр қысты ығыстырып, жер бетін жылылық жайлап көк қаулайды. Күн өткен сайын Күн белдеуі (күннің жүретін жолы) көкжиектен жоғарылай түседі» [Уәли, 2023: 126a].

Орта Азия мен қазақ халқында Жаңа жылдың бірінші күнін жазғытұрымғы (көктемгі) күн мен түннің теңелуіне қарап алатын себебі күн мен түннің күзгі теңелуінде (22-24 қыркүйек) табиғаттың түлеп жаңғыру, өсіп-өркендеу нышаны болмайды.

Наурыз көже.

Наурыз мейрамы жақындап, бірер күн қалғанда әрбір отбасы үйінің іші-сыртын, қора-жайын тазалап, ескі-құсқы заттарды, яғни обаданды жинастырып, үйден аулақтау жерге қазылған моғал ошаққа салып өртеп, бетін жауып тастайды. 21 наурыздың кешіне қарай 7 түрлі дәмнің басын қосып, ертеңгі мейрамға қазан толтырылып наурыzkөже әзірлейді. Көжені қазанды толтыра дайындау молшылықтың, берекенің символы болып саналады.

Наурыз көжені 7 түрлі дәмнен жасау себебін кейбір зертеушілер халық санасында ежелден келе жатқан 7 әулиені пір тұтумен байланыстырады. Көжеге қосылатын дәннің саны жетіден көп болуы мүмкін, бірақ тек тақ санмен (мысалы 9, 11 сияқты) өлшенеді. Байырғы ұғым бойынша тақ сан тең бөлінбейді, сондықтан ол бүтіндікті білдіреді. Яғни наурыzkөженің құрылымын тақ санмен алып, оларды молынан салып пісіру - алдағы алты

ай жазда молшылық болсын дегеннің және елдің ынтымағы артып, ауызбірлік, тұтастық болсын дегеннің жоралғысы.

Наурыз көженің бір ерекшелігі – азық пен түліктен қосып пісірілетіндігі. Ертеде *түлік* деп мал және малдан алынатын өнімдерді, атап айтқанда ет, шұжық, қазы, сүт, сүттен дайындалатын айран, құрт, ірімшік тәрізді тағамдарды, ал *азық* деп дәнді дақылдарды астықты (бидай, тары, арпа, сұлы және т.б.) айтса керек. Бүгінде *азық* пен *түлік* жеке қолданылмай, *азық-түлік* деген түрде қосарланып айтылып, ішіп-жейтін тағамдардың жалпы атауы ретінде қолданылып жүр.

Дәм-тағамның екі бөлек түрінің басын біріктіріп пісіру қазақтың тамақтану мәдениетінде маусымдық өзгеріс болатынын, ел-жұрттың ағарғанды жастоқсан мен жазтоқсанда молынан пайдаланылатынын аңғартады. Сондықтан наурыzkөже өтпелі кезеңді тұспалайды. Наурыzkөжеге үй басы сайын мал сойылмай, соғымнан сақталған етті күннен-күнге көбейіп келе жатқан ағарғанға, былтырғы дәнге қосып, пайдалану осыны аңғартады.

Наурыздың 22-сіне қараған түні жер бетін адамзат пен жер бетіне құт-береке дарытатын Қыдыр Ата аралайды деген наным бойынша ыдыстардың бәрін дәнге, ағарғанға, суға толтырып қояды. Үйткені соларға толы ыдысқа Қыдыр Атаның көзі түссе, мал төлді болып, ақ мол болады, егін бітік шығады деп түсінген. Бұл түнді Қыдыр түні деп атайды. *Қыдыр түні* ұйықтамай Жаңа күнді қарсы алуға тырысады. Ұйықтап қалмау үшін қыздар уыздан *ұйқыашар* деген дәм дайындап жігіттерге ұсынады, жігіттер де қарап қалмай *селт еткізер* деп аталып кеткен әшекей бұйымдар ұсынады.

Наурыз көжеге байланысты аймақтық ерекшеліктер орын алған. Мәселен, кей жерде наурыzkөжені Наурыз мейрамынан бастап екі апта бойы тек тақ күндері әрбір отбасы кезектесіп берген [Қазақ совет энциклопедиясы, 1976: 288].

Кейбір аймақта 22 наурыз күні арық-атыздар, алқаптар тазарып, көпір жөнделіп, бұлақ көзі ашылып, ағаштар егіліп жататындықтан үйде дайындалған наурыzkөжегі жұмыс басына әкеліп береді. Бұл жағынан Наурыз мейрамы еңбек мерекесі деп саналады [Тоқтабай, 2005: 16].

Қайсыбір аудандарда әр үйден әкелінген көже үлкен бір қазанға (тайқазан) құйылады. Осы тайқазандағы көп үй әкелген наурыzkөже үлкен-кішінің бәріне таратылады. Осындай бір қазанға құйылған немесе көп отбасының әйелдері жұмыс басына немесе ауыл жанындағы төбеге алып шыққан көжелер *көпкөже* деп те аталады.

Моңғолия қазақтары наурыzkөжені *тілеу көже* деп те қолданады. Бұның да өзіндік себебі бар. Наурызда көпке жаңа тілектер, бата-тілектер айтылады. Онда наурыз тойы күні 40 немесе 41 үйден дәм татып шығу шығу парыз деп саналады [Камалашұлы, Ошанов, 2005: 241].

Ертеректе дәулетті адамдар Ұлыстың Ұлы күніне арнап бүкіл ауыл-аймақ, ат жетер жердегі елді шақырып той өткізген. Бірнеше күнге сөзылатын бұл тойды *Наурыздама* деп атаған. Наурыzkөже әр шаңырақта дайындалатын тағам болса, наурыздамада ол аста-төк той тамағына айналған. Бұл туралы деректерді Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің, Абайдың шығармаларынан кездестіруге болады.

Наурыз мейрамындағы амандасу – көрісу салты.

Ұлыстың ұлы күні – 22 наурызда таңертеңнен үлкен-кішінің бәрі бір-бірімен амандасып, Наурыз мейрамымен құттықтайды. Ертеректе Наурыз мейрамында амандасудың қалыптасқан дәстүрі болған. Оны *көрісу* деп атайды. Бүгінде көрісу салты Қазақстанның көп жерінде ұмыт болып, тек батыс аймақтар мен Түрікменстан, Ресей қазақтарының арасында сақталып, осы уақытқа дейін келе жатыр.

Көрісу деген сөз қазақ тілінде кең ұғымда қолданылады. Атап айтқанда, *көрісу* «амандасу», «кездесу», «қауышу», «табысу», «беттесу», «құшақтау», «құшу», «сыңсу», «жылау», «жоқтау» тәрізді ұғымдарды қамтиды. *Көрісудің* ең басты ерекшелігі – төс түйістіру [Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005].

Ал, *төс түйістіру* – сирек болатын жағдай. Байырғы дәстүр бойынша екі адам анттасып дос болғанда, құда болғанда, ұзатылатын қыздың ағайын-туыстарын аралап қоштасқан кезінде, ұзатылған қыздың артынан іздеп барған ата-ана, бауырларымен сағынышын айтып жылап қауышқанында, кісісі қайтыс болған үйдің ет жақын адамдарына көңіл айтып барғанда төс түйістіріп құшақтасады.

Төс түйістіру адам өміріндегі өтпелі кезеңдерді білдіретін нышан (символ) болған. Атап айтқанда, достасқан адамдардың, құда болғандардың, ұзатылған қыздың әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі мен адамның о дүниелік болуы.

Ал, Ұлыстың ұлы күніндегі көрісу ескі жылдың аяқталып, жаңа жылдың басталуын, табиғаттағы ұлы өзгерісті, өзін табиғаттың бір бөлшегі деп санайтын адамдардың өкпе-ренішін кешіріп, көңілдерін тазартып, ақжүрегімен жаңа өмірге жаңа тілекпен қадам басуын түспалдайды.

Наурыз күні (22 наурыз, батыста 14 наурыз) көрісу салты бойынша үлкен-кіші ер адамдар қос қолмен амандасып, құшақтарын ашып барып бір оңға, бір солға кеуделерін тигізіп, одан соң сәл артқа шегінісіп, қос қолдап амандасқан алақандарын айырмастан тағы бір төс соғыстырады. Бұны *қауышу*, *қауышып амандасу* дейді. «Қауышып амандасу ер-азаматтар үшін ұлттық амандасудың ең құрметті түріне жатады» [Қалиев, Оразаев, Смайылова, 1994: 34].

Төс қағыстырып амандасу – ер адамдар арасында қалыптасқан дәстүр. Әйелдер жағы құшақ жайып амандасады. Төс тигізіп амандасудың тек ер адамдарға қатысты болғандығын зерттеуші Дж. Кармышеваның мынандай этнографиялық дерегінен байқауға болады: «Ойын-сауық түрлері кейде үлкен адамдарды да қамтыған және де олар еркін сипатта ұйымдастырылған. Осындай бір жаңа жылдық ойын туралы біз Сырдарияның орта ағысынан естідік. Информатордың қысқа әңгімесіне қарағанда, бұрындары Наурыз күні әр жерде ойын-сауықтар өткізілетін болған (азырақ, ойын-тамашалар болатұғын). Онда үлкен қайнағалары мен қайынаталарын келіндерімен кездестіріп, әрі құшақтастыру үшін (бұл екі жақтың бір-бірімен беттесіп қалмау салтының қатаң сақталатын кезінде) оларды бір-біріне қарама-қарсы қуатын болған; олар керісінше жаққа қашқан; оларды қуып ұстап, қуып әкеліп, бір-біріне соқтығыстыратын болған («күлкіге қарық болғанбыз» деп бітірді әңгімесін информатор)» [Кармышева, 2005: 98в].

Ұлыс күні кәрі – жас,
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өрістен.
Шалдар бата беріскен,
Сақтай гөр деп терістен.
Кел, таза бақ, кел десіп,
Ием, тілек бер десіп,
«Көш, қайрақан, көш» десіп,

Көз көрмеске көш деген Наурыз жырында көріскенде ақсақалдың Тәңірінің жаманшылықтан сақтауын, бақ қонуын тілейтіні, жаманшылық атаулы аласталатыны айтылады.

Көрісуден басталатын бұл күні адамдар кездескенде ең алдымен *Наурыз құтты болсын! Ұлыс оң болсын!* тәрізді құттықтаулармен бірге «Наурыз – шыр айналғанжылдың басы, Адамның өлшенеді өмір жасы» дегендей (халық өлеңі) *Жасың құтты болсын!* деп атап тұрып құттықтайды (өйткені жыл айналып келгенде наурыз әр жасқа өсетін баспалдақ болып саналған) да, ары қарай ары қарай жақсы тілектер жалғаса түседі:

Наурыз құтты болсын!
 Жасың құтты болсын!
 Өмір жасың ұзақ болсын!
 Ұлыс бақты болсын,
 Төр түлік ақты болсын!
 Ұлыс береке берсін!
 Пәле-жала жерге енсін!- дейді...

Қорытынды. Наурызға байланысты атқарылатын салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар аз емес. Ел ішінде осыған байланысты наным-сенім, ырым-жоралғылар, өлеңдер, бата тілектер, мақал-мәтелдер көп сақталған. Бұл тәрізді тілдік және тілдік емес деректердің халық тұрмысында молынан кездесуі қазақ үшін Наурыз мейрамының әлеуметтік-мәдени маңызы зор болғанын көрсетеді.

Ұлттық ойындар ойналатын, айтыс ұйымдастырылатын кезде міндетті түрде *жыл өлеңі, жыл айтысы* деген айтыс түрі де өткізіледі.

Наурыз мейрамында, Наурыздамада ел жақсыларының бастары қосылады. Олар жиналған жерде қоғамдық-әлеуметтік мәселелер, ел мен жер туралы әңгімелер қозғалып, олардың оң шешімін табуға тырысады. Бастары қосылған орайлы кезде «күл құтылар құрықтан, күң құтылар сырықтан» деп қана қоймай, кейбір дәулеттілер жалшы-құлдарын есіктен шығарады, яғни «үш атадан кейін құлдық жоқ» деп, басына бостандық береді. Осындай жағдайға байланысты *құл билігі* деген сөз қалған. Ол: «Басында өз билігі бар ма?» - дегенді білдіреді. Қазақта «құда болмай тұрып, құл билігін сұра, құда болған соң құл да болса сыйла» деген сөз осыған байланысты қалыптасса керек.

ӘДЕБИЕТ

Әлімбаев Н., Уәли Н. Наурызек // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 816 б.

Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2018. 352 б.

Камалашұлы Б., Ошанов О. Моңғолия қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: Арыс баспасы, 2005. 226-242 бб.

Кармышева Дж. Қазақтардың егіншілікке байланысты әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құрасты. С. Әжіғали. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 94-115 бб.

Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. Алматы: 2001. 471 б.

Құнанбаев Абай. Шығармалары. Екі томдық. 1-том. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968. 319 б.

Қыдырәлин Ү. Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктер // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 150-174 бб.

Қазақ совет энциклопедиясы. 8-том. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы, 1976. 664 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 824 б.

Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Құраст. Т.С. Бизақов, Ә. Болғанбаев, Ш. Дәулетқұлов. Алматы. «Арыс» баспасы, 2005. 720 б.

Бұралқиев М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мектеп, 2007. Б. 680.

Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: Рауан, 1994. 222 б.

Өмірәлиев Қ. Ай санау дәстүрлері туралы // Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 712 б.

Раушанов Е. Құстар – біздің досымыз. Алматы: Жазушы, 2007. 256 б.

Тәрбие тағлымдары Табиғатты аялауға арналған тәрбие сағаттарының үлгі-нұсқаулары // *Сәтімбекұлы Р., Ережепова Ф., Унасбаева Б.* Алматы: «Нұрлы жол» баспасы, 2002. 109 б.

Тоқтабай А. Наурыз // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. *С. Әжигали.* Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 11-22 бб.

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл: әдеби-этнографиялық таным. Құраст. *Б. Әлімқұлов, Е. Әбдіраманов.* Алматы: Санат, 1994. 240 б.

Уәли Н. Ұлыстың ұлы күні – Наурыз // *museum.kz.* 2023, №1. 124-130 бб.

REFERENCES

Alimbay N., Uali N. Nauryzek // Traditional Kazakh systema ethnographicorum praedicamentorum, notionum et nominum. Encyclopaedia. Volume 4. Алматы: LLP "Alem Damu Integration", 2017, 816 p. (In Kazakh)

Zhanpeisov E. Kazakh Antiquitatum. Алматы: Kazakh Language Publishing House, 2018, 352 p. (In Kazakh)

Kamalashvili B., Oshanov O. Consuetudines et traditiones Kazachorum Mongoliae // Consuetudines et traditiones populi Kazakh. Volume 1: De unitate et distinctione / Compilata a. *S. Azhigali.* Алматы: Arys Publishing House, 2005, pp. 226-242. (In Kazakh)

Karmysheva J. Consuetudines et traditiones Kazakhs ad agriculturam pertinentes // Traditiones et consuetudines populi Kazakh. Volume I: Unitas et Distinctio / Compiled. *S. Azhigali.* Алматы: "Arys" Publishing House, 2005, pp. 94-115. (In Kazakh)

Kuryshzhanov A. Monumenta antiquae scripturae Turcic. Алматы: 2001, 471 p. (In Kazakh)

Kunanbayev Abai. Opera omnia. Duo volumina. Volume 1. Алматы: "Zhazushy" editae domus, 1968, 319 p. (In Kazakh)

Kydyralin U. Peculiarities in consuetudinibus Kazachorum occidentalium Kazakhstanorum // Traditiones et consuetudines populi Kazakh. Volume 1: De unitate et distinctione / Compilata a. *S. Azhigali.* Алматы: "Arys" Publishing House, 2005, pp. 150-174. (In Kazakh)

Kazakh Soviet Encyclopedia. Volume 8. Алматы: Main Editorial Office of Kazakh Soviet Encyclopedia, 1976, 664 p. (In Kazakh)

Dictionarium regionale linguae Kazakh. Алматы: "Arys" editae domus, 2005, 824 p. (In Kazakh)

Dictionarium synonymorum linguae Kazakh / Compositum a. *T.S. Bizakov, A. Bolganbayev, Sh. Dauletkulov.* Алматы: "Arys" editae domus, 2005, 720 p. (In Kazakh)

Buralkiev M. Dictionarium explanatorium linguae Kazakh. Алматы: School, 2007, 680 p. (In Kazakh)

Kaliev S., Orzaev M., Smayilova M. Consuetudines et traditiones populi Kazakh. Алматы: Rauan, 1994, 222 p. (In Kazakh)

Omiraliyev K. De traditionibus mensium numerandi // *Kenesbayev I.* Dictionarium Phraseologicum linguae Kazakh. Алматы: Science, 1977, 712 p. (In Kazakh)

Raushanov E. Aves amici nostri sunt. Алматы: Scriptor, 2007, 256 p. (In Kazakh)

Lectiones scholasticae. Sample instructiones ad instructiones scholasticas de curanda natura // *Satimbekuly R., Erezhepova G., Unasbayeva B.* Алматы: "Nurly Zhol" editae domus, 2002, 109 p. (In Kazakh)

Toktabai A. Nauryz // Traditiones et consuetudines populi Kazakh. Volume 1: De unitate et distinctione / Compilata a. *S. Azhigali.* Алматы: "Arys" editae domus, 2005, pp. 11-22. (In Kazakh)

Afferte sponsum, virginem nube, habete nuptias: litterariam et ethnographicam scientiam.
Compositio. *B. Alimkulov, E. Abdiramanov*. Almaty: Sanat, 1994, 240 p. (In Kazakh)
Wali X. Magna gentis dies - Nauryz// museum.kz. No 1. 2023, pp. 124-130. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Шойбеков Рүстембек Нұсқабекұлы – филология ғылымдарының докторы, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (050051 Алматы қаласы, Самал-1, 44, Қазақстан).

Сведения об авторе: Шойбеков Рустембек Нускабекулы – доктор филологических наук, главный специалист Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051 г. Алматы, Самал-1, 44, Казахстан).

Information about the author: Rustembek N. Shoibekov – Doctor of Philology, chief specialist of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051 Almaty, Samal-1, 44, Kazakhstan).

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.11.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 07.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.03.2025.